

گذری بر روزگار رباطی که در مسیر هجرت تاریخی امام رضا^(ع) واقع شده اما این روزها روبه ویرانی است

علاقبند؛ یادگار جاده ولایت

هادی دقیق

راه‌ها در کنار رفع نیازهای روزمره، بستری تاریخ‌ساز و رویدادآفرین بوده‌اند. یکی از این رویدادهای مهم که با تاریخ دور و دراز خراسان گره خورده، هجرت امام رضا^(ع) از مدینه به مرو است. در بررسی تاریخی این رخداد، تأسیسات اطراف جاده‌های این مسیر به‌ویژه منزل‌گاه‌ها و کاروان‌سراها اهمیت ویژه‌ای دارند. در این میان، در شمال جاده اصلی نیشابور به مشهد، روستایی است به‌نام بزوشک که سه‌کیلومتر پیش از آن، کاروان‌سرابی با نام علاقبند خشت‌به‌خشت روی هم نشسته و آسمان را روی شانه‌های خاکی‌اش انداخته است؛ کاروان‌سرابی که در مسیر تاریخی هجرت امام رضا^(ع) از مدینه به مرو قرار داشته اما این روزها در نبود رسیدگی و توجه، تاریخش رو به فراموشی و معماری‌اش در حال ویرانی است. سطرهای پیش رو گذری است بر تاریخ این رباط قدیمی.

- رباط علاقبند در مسیرهای قدیمی

به استناد منابع نزدیک به زمان هجرت امام رضا^(ع)، در آن زمان، این مسیر پس از نیشابور و قدمگاه ازطریق ده سرخ به توس منتهی می‌شده است. مقدسی در «حسن‌التقاسیم» می‌نویسد: «از نیشابور گرفته تا بغینش [باغشن] یک مرحله، سپس تا ده سرخ یک مرحله سپس تا نوغان یک مرحله... محمود بختیاری شهری، عضو هیئت علمی سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، نیز موقعیت و وضعیت این مسیر را از دیدگاه باستان‌شناسی بررسی کرده است.

- جایگاه رباط علاقبند

وی معتقد است این موضوع را که مجموعه علاقبند در مسیر قدیمی ترین راه نیشابور به مشهد یا همان مسیر حرکت امام رضا^(ع) در اوایل سده سوم هجری، چه جایگاهی داشته است، می‌توان از روی وسعت و بزرگی مجموعه آثار و همچنین، شواهد باستان‌شناسی و موقعیت جغرافیایی منطقه بررسی کرد. بر اساس متون تاریخی و باتوجه به مطالعات میدانی، مسیر تاریخی نیشابور به مشهد، دست‌کم از صدر اسلام تا دوره صفویه‌چنین بوده است: این مسیر پس از عبور از قدمگاه و رباط‌فخر داوود در کنار جاده فعلی، در محلی به‌نام چاپارخانه تخت‌لنگر به سمت شمال می‌پیچیده‌و پس از گذشتن از روستای ده‌سرخ به زیستگاه باستانی علاقبند می‌رسیده است. سپس از میان دره بزوشک به‌طرف عارفی، زیستگاه باستانی لاختجیر، به راه باستانی کلاته‌فاضل‌آباد در نزدیکی روستای ده‌غیبی و نوغان امتداد می‌یافته است. از دوره صفوی تا اوایل پهلوی نیز این راه تغییر مسیر داده است.

- جغرافیای رباط علاقبند

ملک‌آباد را همه مسافران مشهد به نیشابور در کنار جاده‌دیده‌اند، جایی‌که بززرگاه‌مشهد-باغچه‌و جاده قدیم مشهد-نیشابور به هم می‌رسند و معمولا پس از عوارضی، استراحتگاهی برای مسافران است. شمال ملک‌آباد به آبادی‌های بعدی می‌رسد و در گذر از این مسیر و رسیدن به روستای بزوشک، سمت چپ جاده و درست چسبیده به مسیر، کنار رودخانه، کاروان‌سرابی روی بلندی خودنمایی می‌کند که قدمتش از سروشکلیش پیداست. مجموعه علاقبند شامل دو کاروان‌سرای سرپوشیده، ایوان‌ها، غرقه‌ها و ایوانچه‌های اطراف یک حیاط و دو حوض انبار است که در دوره‌های مختلف ساخته‌و به‌هم‌وصل شده‌اند. زیستگاهی باستانی مربوط به صدر اسلام تا قرون میانی اسلامی نیز در جنوب‌غرب این کاروان‌سرا به‌جا مانده است که گویای پیشینه دراز مجموعه است، چنین مجموعه‌ای ظرفیت خوبی داشته که یکی از منزلگاه‌های مهم توس به نیشابور باشد.

- ویژگی‌های معماری رباط علاقبند

بقایای معماری و پی آجری‌ای که به‌روشنی زیر و کنار دیواره بنا دیده می‌شود، حکایتگر تاریخی قدیمی‌تر است. در و دیوار بنا به زبان بی‌زبانی می‌گویند که پیش‌تر اینجا بنایی بوده و کاروان‌سرا روی آن ساخته شده است، شاید روی کاروان‌سرابی



عکس: هادی طالبی

رباط علاقبند ۸ مرداد ۱۳۸۵ به ثبت ملی رسیده است

باز مانده‌های فرهنگی راه‌ها

از زمانی‌که راه‌ها، فرهنگ‌های گوناگون بشری را به هم رساندند، چیزهای زیادی تغییر کرده و درهم آمیخته شده است. بنابراین دگرگونی‌های مختلف فرهنگی، هنری و حتی اقتصادی و موضوعاتی از این دست را می‌توان از این مسیرها بررسی کرد؛ راه‌ها و جاده‌ها، مسیری که علاوه‌بر رفت‌وآمد انسان بین فرهنگ‌های مختلف، نه تنها سبب مبادلات گوناگون، که آستن حوادثی متنوع نیز بوده‌اند که امروزه از آن‌ها با نام تبادل فرهنگی یاد می‌کنیم.

اما همین راه‌ها گاه آن قدر طولانی می‌شدند که رهگذر را خسته می‌کردند. این نکته به‌ویژه در ایران که از دیرزمانی، مسیر ارتباطی شرق و غرب بوده‌است، بیشتر به چشم می‌خورد. از همین رهگذر، در آثار جهان‌گردانی‌که از قدیم به ایران سفر کرده‌اند، نام بسیاری از راه‌های

همچنین اتاق گوشه شمالی این ضلع حیاط را با محرابی به منظور ایجاد نمازخانه مجهز کرده‌اند. فضای پشت ایوانچه جنوبی این ضلع نیز حوض انباری مستطیل شکل قرار دارد. سقف این اتاق‌ها و حوض انبار هم گنبدی است. بیرون کاروان‌سرا نیز آب‌انبار سنگی دیگری قرار دارد که احتمالاً دومین منبع تأمین آب کاروان‌سرای علاقبند بوده است. باید گفت شکوه معماری علاقبند که هر

رهگذری را مجاب می‌کند بایستد و هر علاقه‌مند به تاریخ را وادار به واریس ریزه‌ریز آجرچینی‌ها می‌کند، امروزه در حال افول است. عوامل انسانی و طبیعی و تاریخی دست‌به‌دست هم داده‌اند و در تخریب کاروان‌سرا شریک شده‌اند، اما جا دارد به این بنای ارزشمند پیش‌تر رسیدگی شود و باتوجه‌به جایگاهش که در مسیر هجرت امام رضا^(ع) است، به پایگاهی گردشگری تبدیل شود.



عکس: هادی طالبی

می‌شود. این صحن به‌دلیل موقعیت خاصش که به تالار تشریفات استان قدس در بالای رواق دارالزهد راه داشت، برای استقبال از هیئت‌های رسمی استفاده می‌شد و کمتر به روی عموم زائران گشوده می‌شد. پس از انقلاب اسلامی اما این صحن بازسازی‌شد و با تبدیل شدن به رواق امام خمینی^(ره) برای برگزاری مراسم مذهبی و سیاسی ویرایی‌نماز جمعه و آیین‌های خاص دیگر استفاده می‌شود. رواق امام خمینی^(ره) از غرب به مسجد گوهرشاد، از شرق به ساختمان موزه، از شمال به صحن آزادی و تالار تشریفات، دارالزهد، رواق شیخ بهایی و دارالعباده و از جنوب به صحن جامع رضوی راه دارد. دیگر رواق‌های حرم، دارالحفاظ، دارالسیاده، گنبد حاتم‌خانی، گنبد ا... و دریاخان، توحیدخانه، دارالرفیض و... هستند که روی هم‌رفته مساحتی بالغ بر ۵۷ هزار مترمربع را به خود اختصاص داده‌اند.

کوچک‌زاده رواق امام خمینی^(ره) یکی از ۲۷ رواق حرم مطهر رضوی در مجاورت مسجد گوهرشاد است. این رواق، همان صحن امام خمینی^(ره) است که پس از انقلاب بازسازی شد و به‌عنوان بزرگ‌ترین رواق حرم مطهر رضوی شناخته می‌شود. سال ۱۳۸۱ با افزایش روزافزون و نیاز مبرم به توسعه فضاهای سرپوشیده در حرم، طرح تغییر صحن امام به رواق امام خمینی^(ره) اجرا شد.

رواق‌ها فضای سرپوشیده، نیمه‌باز و ممتدی هستند که برای ایجاد ارتباط بین مکان‌ها ساخته می‌شوند، بناهایی هستند با ارتفاع مختلف که به‌مرور در اطراف حرم مبارک ساخته شده‌اند و تغییراتی در آن‌ها به وجود آمد.

اما صحن امام خمینی^(ره) در سال‌های ۱۳۱۶ تا ۱۳۲۴ خورشیدی مقابل خیابان «امام رضا^(ع)» ساخته شد. آن‌جا که ساختمان کتابخانه و موزه در انتهایش بنا شد، به صحن موزه و پهلوی مشهور



حرم نامه

گذری بر تاریخ حرم مطهر رضوی (بخش سوم)

یادگارهای سبک آذری در خانه خورشید

شروع و رواج «سبک آذری» در معماری حرم مطهر از سویی گسترش فضاها را در ابعاد، اندازه‌ها و فرم‌های مختلف و متنوع سرعت بخشید و از دیگر سو، دست‌معمار، کاشی‌کار و نگارگر را برای اقدام به تغییر و تحول، ساخت‌وساز و کاربرد تزیینات معماری متنوع باز گذاشت و حرم مطهر در شمار کارگاه فعال معماری و فعالیت‌های جانبی معماری قرار گرفت.

- مدرسه پریزاد

ساخت مسجد گوهرشاد خارج از حرم مطهر، راه را جهت گسترش مجموعه معماری حرم رضوی باز کرد و فضاهای معماری متنوع یکی پس از دیگری ساخته شد. اندکی بعد از احداث مسجد گوهرشاد، دو مدرسه به نام «پریزاد» و «دودر» به فاصله کمی از حرم مطهر ساخته شدند که اکنون نمادهای فرهنگی عصر شاهرخ تیموری محسوب می‌شوند. گوهرشاد خاتون که با شور و شوق شاهد اتمام بنای باشکوه مسجد خود بود، نیمه‌ای داشت به نام «پریزاد، که از نوادگان ربیع‌بن خثیم و همسر میرزامیرک، متولی مزار خواجه ربیع، بود. گوهرشاد مازاد مصالح ساختمانی مسجد گوهرشاد را به پریزاد خاتون هدیه کرد و او نیز با هزینه شخصی، مدرسه پریزاد را ساخت؛ بنابراین یکی دیگر از بناهای عام‌المنفعه و آموزشی در سال ۸۲۳ هجری قمری ساخته شد.

مدرسه پریزاد در شمال مسجد گوهرشاد و به فاصله کمی از آن در زمینی به وسعت حدود ۳۰۰ مترمربع ساخته شده است.

این مدرسه دارای یک میان‌سرای مستطیل شکل کم‌وسعت با چهار ایوان، غرقه‌ها و حجره‌هایی در دو طبقه است. سبک و سیاق بنا به شیوه آذری و تزیینات آن علاوه‌بر آجرکاری و تلفیق آجر و کاشی، عمدتاً کاشی‌های هفت‌رنگ آبی، نیلی، زرد، سبز، سفید و بنفش است. مدرسه پریزاد برای تحصیل طلاب ساخته شده و گویا موقوفات آن نیز معیشت آن‌ها را تأمین می‌کرده است.

- مدرسه دودر



درست در مقابل مدرسه پریزاد، مدرسه دیگری در سال ۸۴۳ هجری قمری به همت امیر یوسف خواجه‌بهادر با زیربنای ۵۰۰ مترمربع ساخته شد که در ابتدا «مدرسه یوسفیه» نام داشت و بعدها به «مدرسه دودر» تغییرنام یافت.

این مدرسه نیز که فضای نسبتاً محدودی دارد، از یک میان‌سرا، دو ورودی، چهار ایوان، ۳۲ غرقه و حجره در دو طبقه و دو گنبد با کاشی‌لاجوردی بر فراز بنا تشکیل شده است. آن دو گنبد به مقابر امیر یوسف خواجه‌بهادر، فرمانده عصر تیموری و بانی بنا و فرمانده‌ای به نام امیر سیدی تعلق دارد. تزیینات معماری این مدرسه مانند دیگر بناهای عصر تیموری، تلفیق آجر و کاشی، کاشی ساده و هفت‌رنگ و معرق و مقرنس‌های گچی پرکار است.

- ایوان امیرعلیشیرنوابی



گویا ساخت‌وساز در حریم حرم مطهر در دوران تیموری همواره تداوم داشته و آن ساخت‌وسازها علاوه‌بر اینکه چهره حرم رضوی را دگرگون کرده، فضاهای جدیدی در مجاورت حرم مطهر را موجب شده که «ایوان امیرعلیشیر» از آن جمله است.

سلطان حسین‌بایقرا، آخرین پادشاه تیموری، وزیر و مشاور فرهیخته و اندیشمندی داشت به نام امیرعلیشیر نوابی، او علاوه‌بر آثار و تألیفات، بناهای خیر و عام‌المنفعه فراوانی ساخت. یکی از آن بناهای فاخر، ایوان امیرعلیشیر بود که پس از طلاکاری در عصر نادرشاه به «ایوان طلا» و «ایوان نادری» معروف شد. این ایوان که بین سال‌های ۸۷۵ تا ۸۸۵ هجری قمری با ۲۱ مترارتفاع، حدود ۱۴ متر عرض دهانه و حدود ۷ متر عمق ساخته شد، ازطریق چهار درگاهی به مجموعه حرم مطهر مرتبط می‌شود. ساختار بنا چون دیگروهوری بود که برای نخستین بار جلو ایوان امیرعلیشیر ساخته شد. منظور از ساخت آن احتمالاً ایجاد نوعی حصار یا حفاظ برای حرم بود. ابعاد نخستین صحن، محدود و مستطیلی بود که با فاصله نسبتاً کم ایوان را دربر می‌گرفت و ایوان امیرعلیشیر میان قاعده جنوبی آن قرار داشت. از دوران صفوی به بعد، صحن‌ها که جنبه نمادین به خود گرفته بودند، باشکوه و زیبا در جای‌جای مجموعه معماری حرم مطهر ساخته شدند که در بخش‌های بعد به تاریخچه و فلسفه وجودی آن‌ها خواهیم پرداخت.

- ایجاد نخستین صحن

هم‌زمان با احداث نخستین ایوان در مجموعه معماری حرم رضوی، یک فضای معماری دیگر نیز برای نخستین بار در شمال حرم پا گرفت که «صحن» بود. صحن به‌منزله یک پیشخوان برای ورود به ایوان و فضاهای درونی حرم مطهر بود. البته از گذشته‌های دور چنان پدیده‌ای به‌صورت روبا یا سر بسته در معابد، کاخ‌ها و مسجدها نیز درنظر گرفته می‌شد اما در حرم مطهر، صحن‌پدیده نوظهوری بود که برای نخستین بار جلو ایوان امیرعلیشیر ساخته شد. منظور از ساخت آن احتمالاً ایجاد نوعی حصار یا حفاظ برای حرم بود. ابعاد نخستین صحن، محدود و مستطیلی بود که با فاصله نسبتاً کم ایوان را دربر می‌گرفت و ایوان امیرعلیشیر میان قاعده جنوبی آن قرار داشت. از دوران صفوی به بعد، صحن‌ها که جنبه نمادین به خود گرفته بودند، باشکوه و زیبا در جای‌جای مجموعه معماری حرم مطهر ساخته شدند که در بخش‌های بعد به تاریخچه و فلسفه وجودی آن‌ها خواهیم پرداخت.

فوتو حرم



عکس ابراهیم ذهبی معروف به «ساج» مربوط به صحن پهلوی (رواق امام خمینی فعلی) پیش از بازسازی